

айтылған сөздің неғұрлым түсінікті, айқын болуын діттейміз, ал сөздерді нақпа-нақтап жеке-жеке айтқанда, олар анығырақ естіледі де түсініктірек болып шығады. Анығы – анық, бірақ бірді іздеп, екіншіні жоғалтып аламыз: анықтық бар, сөз сазы жоқ. Мұндайда ой болады және ол ойды білдіріп тұрған сөздер жеке-жеке түсінікті, анық болады, бірақ олардың бір-бірімен қиюласқан үйлесімі жоқ болып шығады. Бұл – сөздерді қазақша айту емес, қазақша тізбектеп өту болып шығады. Алдымызда тілдің өзі емес, фотосуреті көрсетілгендей әсер етеді, өйткені ғалымдардың біреуінің тауып айтқанындай, жазу – тілдің фотосуреті іспетті, ал нағыз тілдің өзі – оның сөйлеу барысындағы көрінісі.

Кейбіреулер актер мен әншілердің, дикторлардың, оқушылардың және жалпы көпшіліктің ауызша тіліндегі жоғарыдағыдай қателіктерінің басты себебін қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктеріне байланыстырып, содан іздейтін сияқты. Бұл – дұрыс емес.

Сөз жоқ, қазақ тілінің кейбір дыбыстарының айтылуына қатысты жер-жерге қарай ажыратылатын айырмашылықтары бар. Мысалы, әдеби тіліміздегі сөз басында келетін ш дыбысын ч етіп айту (чатақ, чын, чырақ), сөз ортасында келген нд дыбыстарының орнына нл дыбыстарын айту (маңлай, таңлай, аңлау), сол сияқты сөз ішіндегі л дыбысын түсіріп айту (болмайды деудің орнына бомайды, келген жоқ деудің орнына кеген жоқ деу), сөзге р дыбысын қосып жіберу (жоңыршқа, меруерт), ж дыбысының орнына й дыбысын айту (ойақ- бұяқ – ол жақ, бұл жақ деудің орнына) т.т. осы тәрізді құбылыстар – Қазақстанның белгілі бір өлкесі тұрғындарының сөйлеу тілінде кездесетін ерекшеліктері. Жергілікті ерекшеліктерге қарай екі түрлі дыбысталатын едәуір сөздердің әдеби варианты бұл күнде бірқыдыру тұрақталып, нормаға айналды. Мысалы, маңдай (маңлай емес), таңдай (таңлай емес), ие (еге емес). Бұл көрсетілгендердің жақша ішіндегі варианттарын жазушы өз кейіпкерлерінің тіліне әдейі келтіргенде ғана солай айтып, өзге жағдайда әдеби нормасымен айту қажет.

Әдебиеттер:

- 1.Рәбиға Сыздық. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда, 2000, - 532 б.
2. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы / Құрастырған: С.А.Итеғұлова, А.Қ.Қожахмет. - Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы, 2016. – 150 б.
3. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия – Алматы 2018, – 250 б

№15 дәріс

Тақырыбы: Сөз сазы ережелерін игеруде ескерілетін жайттар

Мақсаты: Сөз сазы ережелерін түсіндіру, мәлімет беру.

Жоспар:

- 1.Ырғақ
- 2.Дауыс тембрі

Қазақ тілінде сөздерді дұрыс айтудың (дыбыстаудың) негізгі-негізгі заңдылықтарын, яғни сөз сазы ережелерін саралап көрсетпес бұрын, осы қағидаларды жақсы түсініп, дұрыс игеруге қатысты бірқатар жайттарды әңгімелеу қажет. Олардың бірі – сөйлеу үстінде сөздердің екіден-үштен топтасып, бір деммен айтылатындығы.

Сөйлеу актісінде айтылуы жағынан сөздердің бір-біріне ететін ықпалы, дыбыстық өзгерістері бір деммен топтасқан сөздердің11 ара-жігінде және өн бойларында пайда болады. Сондықтан, ең алдымен, «бір деммен топтасқан сөздер» дегеніміз не, яғни сөздер қандай жағдайда бір деммен, бір ырғақпен, бір

ритмикаға топтасып айтылатындығын біліп алған жөн. Өйткені сөйлеу барысында қатар айтылатын кез келген сөздер бір-біріне әсер етіп, дыбыстық өзгерістерге ұшыратпайды, белгілі бір тіл заңдылығымен ғана топтасатын сөздердің аралығында немесе өн бойларында фонетикалық құбылулар пайда болады.

Қазақ тілінде сөйлем ішіндегі сөздер дауыс ырғағы жағынан әрқайсысы бөлек-бөлек айтыла бермейді, көбінесе екі-екіден немесе екі-үштен бір ырғақты топ құрап, бір деммен үндесіп, үйлесіп айтылады. Мысалы, анықтауыш пен анықталатын сөздер бір ырғақпен жымдасып, дыбыстары бір-біріне ықпалын тигізіп айтылады: айдыңгөл (жазылуы: айдын көл), сұлұуғыз (сұлу қыз), қарөлең (қара өлең), ағайдын (ақ айдын), саратан (сары атан). Сол сияқты екі сөзден тұратын күрделі етістіктер де бір ырғақты топ құрайды: келеғалды(жазылуы: келе қалды), алалмады (ала алмады), жетіппарды (жетіп барды), қолғойдұ (қол қойды). Бұл айтылғандарға мәтін арқылы мысал берелік. Мысалды жазуда әр топтың жігін бір тік сызықшамен, сөйлем аяқталып, толық тыныс (пауза) болған жерді қос тік сызықшамен (ажыратып көрсеттік, демек, бір тік сызықшаның ішінде тұрған сөздер ырғақты бір топ болып саналады. Топ құрайтын сөздер шартты түрде қосылып жазылып, дыбысталу қалпы транскрипцияланып көрсетілді. Мысалы:

Құйрұғұжоқ / жалыжоқ/

Құлаңғайтып / күңгөрер //

Айағыжоқ /қолұжоқ/

Жылаң ғайтып / күңгөрер //

«Асанқайғы толғауынан» деп айтылып жүрген бұл сөздердің жазылуы:

Құйрығы жоқ, жалы жоқ

Құлан қайтіп күн көрер.

Аяғы жоқ, қолы жоқ

Жылан қайтіп күн көрер.

Прозаға қарағанда, өлең тіркестеріндегі сөздердің топтарын ажырату оңайырақ, өйткені өлеңнің өзі ырғаққа құрылатындықтан, ондағы сөздердің топтасуы өз-өзінен шығып тұрады, оның үстіне бұған әр тармақтың ара-жігі, ұйқас дегендер де көмектеседі.

Қара сөзбен келген текстерде де сөздер топтарға жіктеліп айтылады. Мысалы, «Қарагөз» драмасындағы Сырымның мына монологіндегі сөздер былайша топтасады:

Қырықкүн // қаралығайғымен / жылаумен / қырықкүнөттү // алдағашан / өлөрмін / итөмүрден / кетермін / дебедім // әлігүнгө / менарсыз / тірімін // кімдігүтөм / нені / медеуғылам / нетілеймін //

Бұл текстің жазудағы түрі: Қырық күн! Қаралы қайғымен, жылаумен қырық күн өтті. Әлдеқашан өлермін, ит өмірден кетермін деп едім. Әлі күнге мен арсыз тірімін! Кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін ?

Ырғақтық-мелодикалық топтардың ара-жігінде әрдайым айқын сезінерліктей дауыс кідірісі (пауза) бола бермейді, анық пауза көбінесе сөйлемнің соңында, бірыңғай мүшелердің арасында, оңашаланған не айқындалған мүшелердің айтылуында, тағы сол сияқты синтаксистік жіктердің аралығында болады. Мысалы, жоғарғы тексті терең паузаларға қарай ажыратсақ, былайша белгіленер еді! (бұл жерде паузалардың ара-жігіне үш тік сызықша қойылды): Қырықкүн /// қаралы қайғымен /// жылаумен қырықкүн өттү /// алдағашан өлөрмін /// ит өмүрден кетермін дебемім /// әлігүнгө /// менарсыз /// тірімін /// кімдігүтөм /// нені медеуғылым /// нетілеймін ///.

Мұндағы бірінші пауза (қырық күн дегеннен дейінгі) – өз алдына сөйлем іспетті. Сырым бұл монологінде «қырық күн» деп бөліп айту арқылы Қарагөздің қазасын, ол қазаның халық дәстүрі бойынша белгілі бір меже-мерзімі өткенін (қырқы өткенін) білдіреді де сол уақыттың ішіндегі өзінің жан күйінішін

баяндайды. Қаралы қайғымен, жылаумен дегендердің арасындағы пауза бірыңғай мүшелерді ажыратады. Қырық, күн өтті дегеннен кейінгі пауза сөйлемнің соңындағы дауыс үзілісін танытады. Келесі екі пауза тағы да бірыңғай мүшелерді ажыратады да деп едім дегеннен кейін сөйлем аяқталады. Ал мен арсыз дегеннің екі жағынан паузаның болуы оның орны ауысқан, логикалық екпін түскен бастауыш екеніне байланысты. Тірімін, кімді күтем, нені медеу қылам, не тілеймін дегендердің арасындағы пауза олардың бірыңғай баяндауыштар екендігіне байланысты.

Міне, сөйлем ішінде осы тәріздес ырғақтық топтардың ара-жігінен өзге тұстарда да паузалар болады екен. Бұл паузалардың басым көпшілігі ырғақтық топтардың жігіне сай келеді.

Сөйлеу үстінде сөздер мынадай сәттерде бір ырғақпен айтылып, топ құрайды.

1. Анықтауыш пен анықталатын сөздер бір деммен айтылады да бір топқа енеді. Мысалы, қалқан құлақ, шегір көз, қара қарындаш, ақ ерке, тас жол, аямас жау, алты ай, қара аспан, ақ орамал, екі қап дегендердің алдыңғы сөздері (қалқан, шегір т.б.) – заттың түрін, түсін, сипатын, қасиетін, тегін білдіретін анықтауыштар, соңғылары – анықталып тұрған сөздер. Мұндай бір ырғақты сөз топтарының компоненттері (құрамды бөлшектері) бір-біріне ықпалын тигізеді, сондықтан олардың жазылуы мен айтылуы бірдей түсе бермейді.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) - Астана 2000: "Елорда" баспасы, 532 б.
2. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия - Алматы 2018, 250 б.
3. Тымболова А. О. - Драмалық шығармалар тіліндегі фонетикалық және синтаксистік микропоэтика - ҚазҰУ хабаршысы, филология сериясы, Алматы 2010

Дәріс сабақтарына әдістемелік нұсқау

«Орфография және пунктуация» - таңдау пәні қазіргі қазақ тілі курсының маңызды құрамдас бөлігі болғандықтан, өзіндік нысаны, ішкі мазмұны, пәндік мәселелер көкжиегімен ерекшеленіп отыруы тиіс. Емле және пунктуация ережелерін меңгеру арқылы білім алушылардың сауатты жаза білуге үйрету ескеріліп отырады.